

Χρήστος Λούκος

Μερικές σκέψεις για τη μελέτη ενός κοινωνικού σχηματισμού

SUMMARY

Particular emphasis in this paper is placed on the importance of municipal and community archives, especially if the main goal is the quest for an overall picture. Drawing examples from the investigation of sources identified for Hermoupolis and other communities, the paper highlights subject areas which, if researched, will allow some approximation of the goal for the overall picture. Prominent areas are:

- Material dimension of the city
- Population
- Economic activities – social stratifications
- Social balances – social contrasts
- Politics
- Daily life
- Significant events that decisively affect the society under consideration

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: δημοτικά/κοινοτικά αρχεία, ταξινομήσεις, Ερμούπολη, Αμοργός, Σέριφος, Σαντορίνη, Τζια, Σύμη, Ρέθυμνο, μορφές, δημογραφία, χώρος, οικονομία, κοινωνία, καθημερινή ζωή, πολιτική, ΓΑΚ, πρόσφυγες

Στη μνήμη Μάρκου Γαβρά

Θα αναφερθώ κυρίως στους κοινωνικούς σχηματισμούς του 19ου αιώνα και των πρώτων δεκαετιών του 20ού, και τα παραδείγματα θα αφορούν περισσότερο την Ερμούπολη που τη γνωρίζω καλύτερα.

Όσα ακολουθούν βασίζονται κυρίως στο αρχειακό υλικό που ταξινομήσαμε, εγώ και οι συνεργάτες μου, οι περισσότεροι φοιτητές και φοιτήτριες, προπτυχιακοί, μεταπτυχιακοί και υποψήφιοι διδάκτορες του Πανεπιστημίου Κρήτης αλλά και άλλων πανεπιστημίων και ερευνητικών κέντρων, σε δήμους και κοινότητες κυρίως νησιών του Αιγαίου. Από τη δεκαετία του 1990 έως και πριν λίγους μήνες οι ταξινομικές μας περιπέτειες επικεντρώθηκαν στη Σύρο (Ερμούπολη, Άνω Σύρο και χωριά), στην Τζια, στην Αμοργό, στη Σαντορίνη, στη Σύμη, στις Οινούσσες, στη Σέριφο, στο Αίγιο και στα Βίλια Αττικής. Οι εκάστοτε δημοτικές

Εικ. 1. Ταξινομώντας το αρχείο του Δήμου/Κοινότητας Αμοργού (1906).

Εικ. 2. Δεξιά ο Μάρκος Γαβράς που διέσωσε το αρχείο του Δήμου/Κοινότητας Αμοργού (1906).

Εικ. 3. Ταξινομώντας το αρχείο του Δήμου/Κοινότητας Οινουσσών (2012).

αρχές κάλυψαν τα έξοδα μετακίνησης, διατροφής και στέγης – δεν υπήρξε άλλη αμοιβή. Το ερευνητικό πλαίσιο οριοθετήθηκε από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, καθώς και από το πρόγραμμα η «Πόλη στους Νεότερους Χρόνους» του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών (βλ. Εικόνες 1-3).¹

Έχω και με άλλες ευκαιρίες τονίσει ότι το αρχειακό υλικό των δήμων και κοινοτήτων είναι τόσο πλούσιο που επιτρέπει να επιδώσουμε μια συνολική εικόνα για τον κοι-

νωνικό σχηματισμό στον οποίο το υλικό αυτό αναφέρεται. Ας θυμηθούμε ότι κυρίως τον 19ο αιώνα τα σχολεία, τα νοσοκομεία, τα φιλανθρωπικά καταστήματα, οι εκκλησίες κλπ. ήταν όλα δημοτικά και διευθύνονταν από μέλη που διορίζε το δημοτικό συμβούλιο. Ας θυμηθούμε επίσης ότι καίρια γεγονότα για όλους μας, όπως είναι η γέννηση, ο γάμος και ο θάνατος, καταγράφονται στα κατάστιχα του δήμου. Είναι, έτσι, πολλές οι αφορμές και οι ευκαιρίες που οι δημότες έρχονται σε επαφή με τον δήμο ή την κοινότητα και η επαφή τους αυτή πολλές φορές αποτυπώνεται σε διάφορα τεκμήρια, ληξιαρχικές πράξεις, δημοτολόγια, εκλογικούς καταλόγους, πίνακες απόρων κλπ. Κατά συνέπεια το δημοτικό ή το κοινοτικό αρχείο μάς βοηθά να σκιαγραφήσουμε όψεις της ζωής που δεν περιορίζονται σε μεμονωμένα φαινόμενα ή διακριτά πρόσωπα, αλλά αναπαράγουν τον παλμό της τότε κοινωνίας.

Θα προσπαθήσω τώρα να περιγράψω πώς εγώ βλέπω τη διάρθρωση μιας μελέτης που φιλοδοξεί να αποτελέσει μιαν άλλη ιστορία για μια μεγάλη ή μικρότερη πόλη, για μια μεγάλη ή μικρή κοινότητα, υπό την προϋπόθεση όμως ότι το αρχειακό υλικό τους διασώθηκε ως έναν βαθμό τουλάχιστον ικανοποιητικό, και σχετίζεται με την περίοδο από το 1821 ως τις πρώτες

¹ Στην εικόνα 2 δεξιά είναι ο Μάρκος Γαβράς: Διέσωσε το δημοτικό αρχείο Αμοργού και ήταν σταθερός βοηθός και συνεργάτης μας σε όλη την εκεί ταξινομική μας περιπέτεια: σπουδαίος λυράρης και τραγουδιστής, λεβέντης πραγματικός που όμως έφυγε πολύ νέος. [Πληροφορίες για όλες (πλην των αρ. 1-3 και 4) βλ. στο Λούκος 2022.]

δεκαετίες του 20ού αιώνα. Αναφέροντας κάθε ενότητα στη διάρθρωση αυτή, θα προβάλλω μερικές από τις βασικές πηγές που αναδείχθηκαν κατά την ταξινομική μας προσπάθεια, χωρίς φυσικά να παραβλέπω τα όσα άλλοι έχουν πρωτύτερα εντοπίσει και μελετήσει.

Προϋπόθεση βασική:

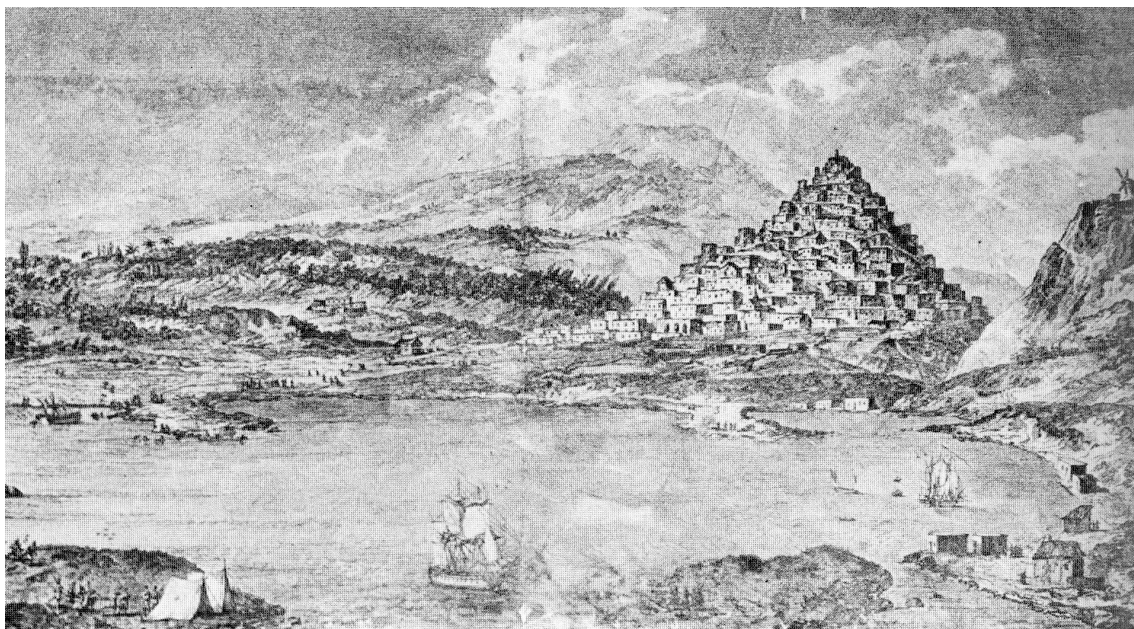
1. Γνώση της γενικής ιστορίας της περιόδου (π.χ. 19ος-20ός αι.), όπου εγγράφεται η εν λόγω κοινωνία: εθνική ιστορία, ευρωπαϊκή ή παγκόσμια, τοπική ιστορία.

2. Γνώση της βασικής βιβλιογραφίας, π.χ. αν πρόκειται για τη Σέριφο ή τη Σαντορίνη, επιλογή από τις μονογραφίες ή άρθρα που έχουν γραφεί για αυτές σε συνδυασμό με τα βασικά βοηθήματα για την ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία της περιόδου.

Ο ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΠΩΣ ΠΡΟΣΛΑΜΒΑΝΕΤΑΙ / Η ΥΛΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ

Ξεκινώ από τον δομημένο χώρο, την υλική διάσταση των κάθε μορφής οικισμών. Το ερώτημα που εδώ τίθεται συνίσταται στο πώς παρίσταται και αναπαρίσταται αυτός ο δομημένος χώρος, πώς βλέπουν π.χ. τη Σαντορίνη ή τη Σύμη οι άλλοι και πώς τη βλέπουν οι ίδιοι οι κάτοικοί της.

Οι γκραβούρες και αργότερα οι φωτογραφίες μάς επιτρέπουν μια πρώτη εκτίμηση, αν ιδωθούν κατά χρονολογική σειρά για να φανούν οι αλλαγές στον δομημένο χώρο κατά τη διαδρομή του χρόνου (βλ. Εικόνες 4-8).² Ακολουθούν οι περιγραφές των περιηγητών και των πάσης φύσεως επισκεπτών. Ήταν πολλοί, για παράδειγμα, αυτοί που μπήκαν στο λιμάνι της Ερμούπολης λόγω του σημαντικού ρόλου της πόλης στο εμπόριο μεταξύ Δύσης και Ανατολής

Εικ. 4. Το λιμάνι και η Άνω Σύρος, χαλκογραφία του 18ου αιώνα.

² Στις εικόνες αυτές απεικονίζονται: η Σύρος πριν το 1821, η εδαφική ανάπτυξη της Ερμούπολης τον 19ο αιώνα, η κεντρική πλατεία της Ερμούπολης πριν την ανέγερση του μεγαλοπρεπούς δημαρχείου, η ίδια πλατεία αργότερα. Για τις απαρχές εγκατάστασης των προσφύγων στη Σύρο και τη δημιουργία των πρώτων οικισμών της Ερμούπολης, βασικές είναι οι εργασίες της Αγγελικής Φενερλή (1999, 2006, 2008). Πλήθος σχετικών στοιχείων βλ. και Δρακάκης (1979, 1983). Για μια εμπεριστατωμένη περιήγηση στον δομημένο χώρο της Ερμούπολης βλ. Αग्रιαντώνη-Φενερλή (1999).

Εικ. 5. Η Σύρος το 1852.

Εικ. 6. Πανοραμική εικόνα Σύρου (Ερμούπολη-Άνω Σύρος).

Εικ. 7. Κεντρική πλατεία της Ερμούπολης το 1868 (Λεωτσάκου, μετέπειτα Μιαούλη), πριν την κατασκευή του Δημαρχείου. Φωτογραφία Α. Βλαχάκη.

Εικ. 8. Πλατεία Μιαούλη (1930).

για πολλές δεκαετίες του 19ου αιώνα. Ένας από αυτούς, ο μόλις εκλεγείς από τις τρεις δυνάμεις βασιλιάς της Ελλάδας Γεώργιος ο Α΄, περιοδεύοντας για πρώτη φορά στο βασίλειό του, το 1864, συνέκρινε την Ερμούπολη με το Λίβερπουλ (Λούκος 2022, 49). Πολλοί επίσης επισκέφθηκαν τη Θήρα/Σαντορίνη λόγω του ενδιαφέροντος που προκάλεσε το ηφαίστειο μετά τη νέα ενεργοποίησή του το 1866 (οι άλλες εκρήξεις το 1925 κλπ. και κυρίως ο σεισμός του 1956).

Από το δημοτικό αρχείο και ιδιαίτερα στις ενότητες δημοτικά και κοινοτικά έργα αντλούμε στοιχεία για τους δρόμους, τις πλατείες, τις οικίες, τα δημόσια κτίρια, τις εκκλησίες, τις ενορίες. Γνωρίζουμε, για παράδειγμα, πώς με προσωπική εργασία των κατοίκων της Σαντορίνης

κατασκευάστηκε ο πρώτος δρόμος προς το λιμάνι, ο Αθηνιός, το 1846. Το 1864 ο αστυνόμος της Ερμούπολης, αναφέροντας και τους ιδιοκτήτες, καταμέτρησε πόσες οικίες και αποθήκες βρίσκονταν σε κάθε μία από τις 134 οδούς και πλατείες της πόλης: 4.905 κατοικήσιμες οικίες, 1.149 αποθήκες και 110 μισοκατασκευασμένα κτίσματα [Εικόνα 9].

Αριθμ. Οδών	Αριθμ. Πλ. Οδών	Ονομασία Οδών	Αριθμ. Οικιών	Αριθμ. Αποθηκών
1		Πλ. Τυρνίου.	1	2
2		Οδ. Τυρνίου.	2	13
3	3	Αγ. Γεωργίου.	9	116
4	26-43	Αμασία Αθηνίων υπ' Οδ. Αθηνίων.	1	13
5	27	Μιαούλη.	1	26
6	34	Οδ. Αρκαδίου.	2	34
7	28	Αμασία Κανονισίου.	4	32
8	33	Οδ. Αρκαδίου.	17	34
9			12	19
			18	24

Εικ. 9. Καταγραφή οδών και πλατειών της Ερμούπολης (1864).

Σε μια αναζήτηση του κοινωνικού καταμερισμού του δομημένου χώρου, του πού βρίσκονται οι φτωχές και οι λιγότερο φτωχές συνοικίες, οι ταπεινές οικίες, τα πολυτελή κτίρια, οι τυχόν περιθωριοποιημένοι χώροι, πολύτιμη είναι η βοήθεια που εδώ μας παρέχουν οι «δημοτικές» λεγόμενες απογραφές που εντοπίσαμε στην Ερμούπολη, στην Αμοργό και τελευταία στη Σέριφο. Πρόκειται για αναλυτικά στοιχεία που οι δήμοι με ειδικές επιτόπιες απογραφές συγκέντρωσαν, σπίτι προς σπίτι, για τις ανάγκες των εθνικών απογραφών του 1861, 1870 και 1879. Μας επιτρέπουν μια πιο σύνθετη εικόνα του πληθυσμού της πόλης.

Γενικά, νομίζω ότι με τις απογραφές αυτές μπορούμε να περάσουμε από μια αποσπασματική ή μερική εικόνα της παρουσίας των κατοίκων στον χώρο σε μια κοινωνική φωτογραφία που θα επέτρεπε να γνωρίζουμε πού έμενε ο κάθε ένας από τους 20-25.000 κατοίκους της Ερμούπολης για παράδειγμα, αν ήταν άντρας, γυναίκα ή παιδί, από πού καταγόταν, αν έμενε μόνος του ή στο πλαίσιο μιας οικογένειας ή νοικοκυριού –και ποιο ήταν το μέγεθος και η μορφή αυτής της οικογένειας ή του νοικοκυριού–, ποια ηλικία είχε, αν ήταν ανύπαντρος, παντρεμένος ή χήρος, ορθόδοξος, καθολικός ή άλλου θρησκευματος, εγγράμματος ή όχι, αν ήταν μόνιμος κάτοικος της Ερμούπολης ή ετεροδημότης από έναν άλλο δήμο του ελληνικού βασιλείου, αν ήταν αλλοδαπός από διάφορες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ή άλλα ξένα κράτη, αν η οικία που κατοικούσε ήταν ιδιόκτητη ή νοικιασμένη, σε ποια συνοικία ανήκε, σε ποιον δρόμο και ποιον αριθμό, αν ήταν μονώροφη, και αν ήταν πολυώροφη, πόσους ορόφους είχε και πόσες οικογένειες ή νοικοκυριά στέγαζε. Η διασπορά των επαγγελματιών είναι άνιση στις ενορίες της πόλης. Στη μικροκλίμακα μπορούμε να δούμε ποιοι ακριβώς κατοικούν σε κάθε ενορία, ακόμη και σε κάθε δρόμο (Λούκος 2008, 112-118).

Οι μηχανογραφήσεις των δημοτικών απογραφών της Ερμούπολης του 1861, 1870 και 1879, καθώς και της Αμοργού των 1870 και 1879, είναι ανηρτημένες στο πρόγραμμα για την πόλη του ΙΜΣ (cities.ims.forth.gr). Σύντομα θα προστεθούν και οι σχετικές απογραφές του 1870 και 1879 της Σαντορίνης και της Σερίφου.

Μια σκέψη να αποκατασταθεί, με τα παραπάνω στοιχεία και άλλα, όπως αυτά από το τοπικό υποθηκοφυλακείο ή από τα σωζόμενα πολεοδομικά σχέδια, ένας κεντρικός δρόμος της Ερμούπολης για όλον τον 19ο και 20ό αιώνα, με ειδικά γεωγραφικά συστήματα πληροφοριών, το GIS, δεν προχώρησε τελικά. Θα απέδιδε τις αλλαγές στον χρόνο των κτισμάτων, τη χρήση τους, ποιοι διαδοχικά τα κατοικούσαν κλπ. Τέτοιες μελέτες έχουν γίνει εδώ και πολλά χρόνια στο εξωτερικό (γνωρίζω καλά αυτές για τη Λυών, με τη συνεργασία γεωγράφων και ιστορικών). Οι συνάδελφοι Κατερίνα Αναγνωστάκη, Σωκράτης Πετμεζάς και Απόστολος Σαρρής επιχείρησαν, στο πλαίσιο του ΙΜΣ, κάτι αντίστοιχο για το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας (Αιγίου) του 1700: Ψηφιοποίησαν με το πρόγραμμα GIS το κτηματολόγιο και συνέδεσαν με ψηφιακούς χάρτες το τοπίο του 1700 με αυτό του σήμερα (Κατερίνα Αναγνωστάκη, Σ. Πετμεζάς και Α. Σαρρής 2014).

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ

Σε αυτή την ενότητα αναζητούμε τις αυξομειώσεις του πληθυσμού ενός κοινωνικού σχηματισμού και πού αυτές οφείλονται, τη σύνθεση του πληθυσμού, τους γάμους, τις γεν-

νήσεις και τους θανάτους, τις ερωτικές σχέσεις εντός και εκτός γάμου, τις οικογένειες, τα νόμιμα και νόθα τέκνα, τα έκθετα βρέφη και την τύχη τους, τις μεταναστεύσεις των κατοίκων, την υγεία του πληθυσμού, τις ασθένειες, τις επιδημίες και τους λιμούς, το προσδόκιμο ζωής, την ανισότητα απέναντι στον θάνατο κλπ.

Ας ξεκινήσουμε την αναζήτησή μας από τις μορφές των ανθρώπων. Πριν τη χρήση της φωτογραφίας, στα διαβατήρια που δίνονταν σε όσους επρόκειτο να ταξιδεύσουν εντός ή εκτός του ελληνικού κράτους, σημειώνονταν τα χαρακτηριστικά τους. Έτσι, σύμφωνα με το κατάστιχο του αστυνόμου Σαντορίνης που χορηγούσε τα διαβατήρια, σε ένα δείγμα 31 ατόμων που ταξίδεψαν το 1862, οι 22 είχαν καστανά μαλλιά, 8 μαύρα και ένας ξανθά. Ως προς τα μάτια τους, 29 ήταν μελησσινοί και 2 γαλανοί. Όλοι είχαν μέτριο σώμα, μέτρια μύτη και ωοειδές πρόσωπο. Στους 45 ταξιδιώτες, από ένα άλλο δείγμα του 1865, 5 έχουν ξανθές τρίχες, 7 μαύρες, 31 καστανές και 2 ημίλευκες. Και τα μάτια τους ήταν στους 5 γαλανά και στους 45 μελησσινά. Ελπίζω να συμφωνήσετε ότι έχουν εξίσου ιστορικό ενδιαφέρον οι μορφές των ανθρώπων, τα μάτια τους και οι τρίχες τους (βλ. Εικόνα 10).

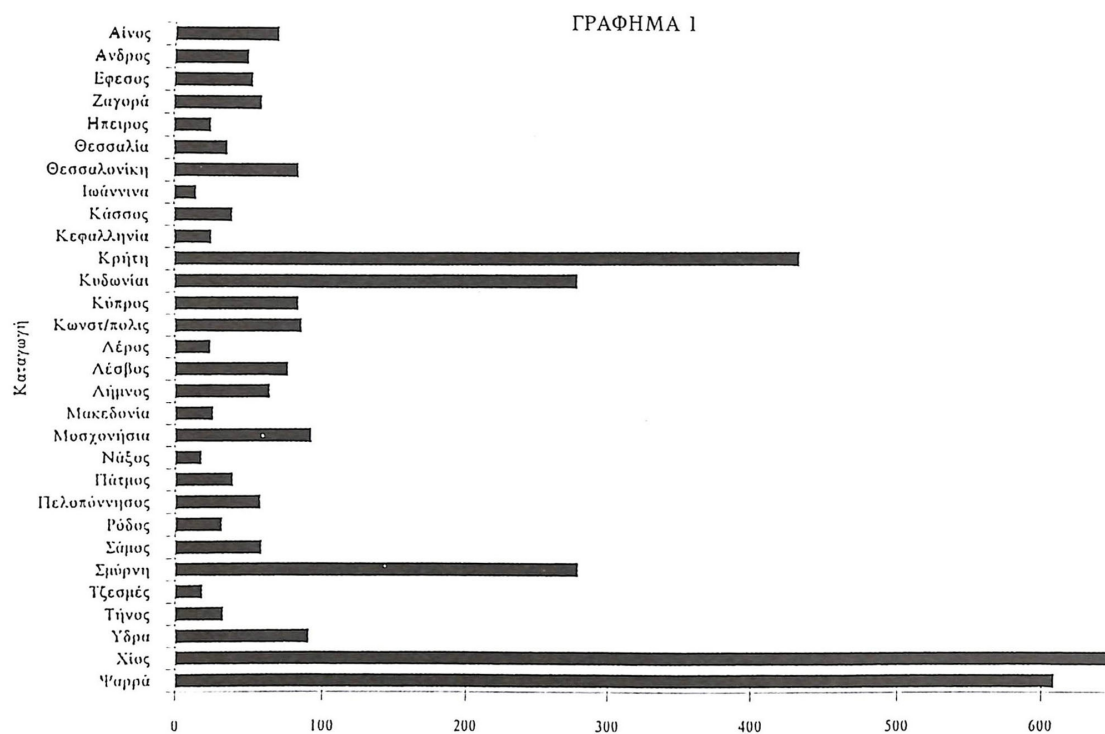
Την πλειοψηφία της Ερμούπολης θα αποτελούν για πολλές δεκαετίες οι πρόσφυγες που κατέφυγαν σε αυτήν κατά τη διάρκεια του 1821, καθώς και όσοι τους ακολούθησαν μετά τη λήξη του Αγώνα. Είναι γνωστός ο μεγάλος αριθμός των Χιωτών, Σμυρνίων, Μοσχονησίων, Κυδωνιατών και λοιπών προσφύγων από τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου και τα Μικρασιατικά παράλια, στους οποίους θα προστεθούν σύντομα πολλοί Κρήτες και Κάσιοι.

Πρώτος ο Ανδρέας Δρακάκης προσπάθησε να εντοπίσει τη χρονική ροή αυτών των προσφύγων, χρησιμοποιώντας τα στοιχεία που περιείχε το πρώτο δημοσιευμένο δημοτολόγιο του Δήμου Ερμούπολης (Δρακάκης 1983, τ. Β', 200-212 και αλλού). Μια ηλεκτρονική επεξεργασία των στοιχείων που περιέχονται στα δημοτολόγια του 19ου αιώνα προέκυψε ένα διάγραμμα (βλ. Εικόνα 11),³ όπου αποτυπώνονται σε στήλες οι 30 επικρατέστερες πατρίδες των οικιστών της Ερμούπολης μεταξύ 1821-1830: Είναι εμφανές κι εδώ η ισχυρή παρουσία των προσφύγων από Χίο, Ψαρά, Κυδωνίες, Σμύρνη και Κρήτη. Ειδικά στους κρήτες πρόσφυγες στην Ερμούπολη τον 19ο αιώνα αναφέρεται το επόμενο διάγραμμα (βλ. Εικόνα 12).

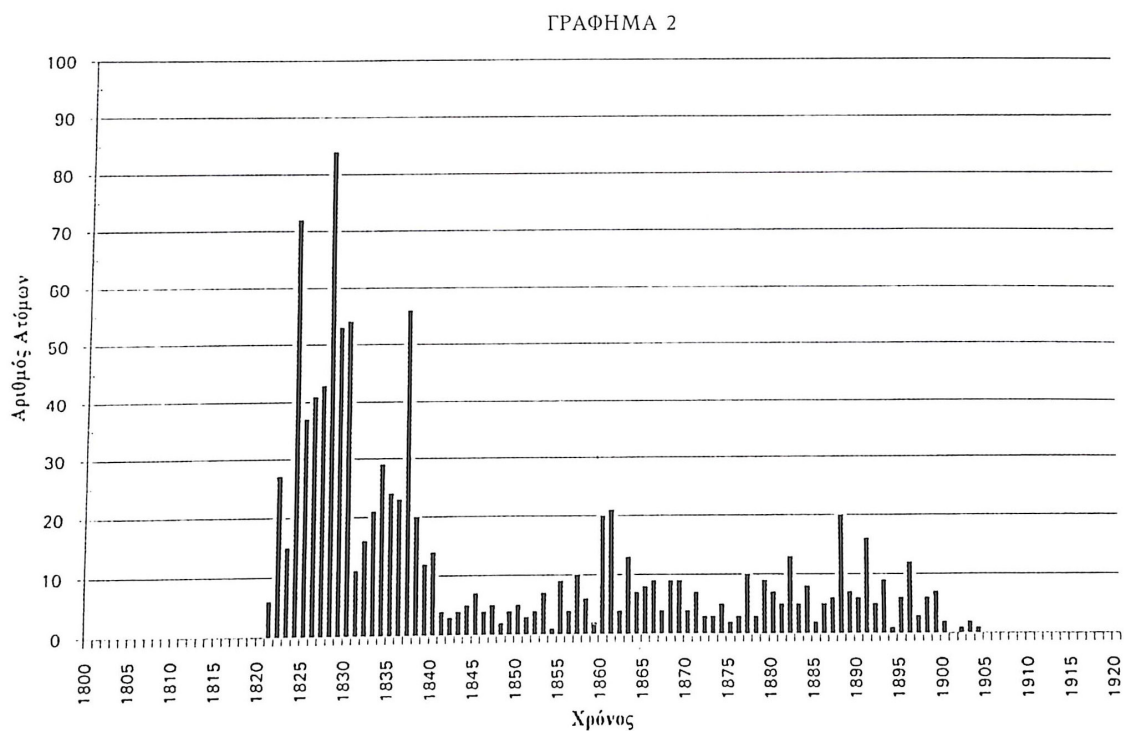

Εικ. 10. Φωτογραφείο Ιω. Κόκκινου στη Σύρο.

³ Για τα 4 αναφερόμενα εδώ διαγράμματα βλ. Λούκος 2008, 121-124.

Εικ. 11. Οι 30 επικρατέστερες πατρίδες των δημοτών Ερμούπολης (1821-1830).
Η στήλη για τη Χίο αντιπροσωπεύει 1.762 άτομα. Πηγή: Δημοτολόγιο της Ερμούπολης.

Εικ. 12. Κρητικοί που εγγράφονται κατά έτος (έως το 1905)
στο Δημοτολόγιο της Ερμούπολης (σύνολο 1.056).

Νομίζω ότι φάνηκε από τα παραπάνω πόσο βασική πηγή για τις αναζητήσεις μας είναι το δημοτολόγιο κάθε δήμου ή κοινότητας και είναι από τα πρώτα που αναζητούμε στις ταξινομήσεις. Το δημοτολόγιο της Ερμούπολης⁴ είναι μηχανογραφημένο και καλύπτει την περίοδο 1840-1945. Μηχανογραφημένο και ανηρτημένο είναι επίσης το πρώτο δημοτολόγιο του Ρεθύμνου που καλύπτει την περίοδο 1900-1927.⁵ Με βάση το Δημοτολόγιο και σε συνδυασμό με άλλες πηγές και βοηθήματα, θα μπορούσε να ερευνηθεί συστηματικότερα ο ρόλος μιας επαρχιακής πρωτεύουσας, του Ρεθύμνου εν προκειμένω, με έντονο αγροτικό χαρακτήρα και μικτό πληθυσμό, καθώς και να τεθούν γενικότερα προβλήματα συνύπαρξης και ενσωμάτωσης διαφορετικών θρησκευτικών και κοινωνικών ομάδων. Θα μπορούσε, επίσης, να επιχειρηθεί η ανασυγκρότηση της δομής της χριστιανικής και της μουσουλμανικής κοινότητας, όπως και να αναζητηθούν οι αλλαγές που επέφερε η φυγή των μουσουλμάνων με την ανταλλαγή και η άφιξη των μικρασιατών προσφύγων. Σε πολλά από αυτά τα ερωτήματα επιχειρεί να απαντήσει ο Σπύρος Δημανόπουλος (Δημανόπουλος 2010).

Ο θάνατος, όσο οδυνηρός κι αν ήταν, είχε λόγω της συχνότητάς του στις παλαιότερες εποχές καταστεί οικείος. Δύσκολα άτομα που έφθναν σε κάποια ηλικία δεν είχαν γίνει μάρτυρες της απώλειας πολλών προσφιλών προσώπων, κυρίως παιδιών. Ο Γ. Λαγουρός, εργοστασιάρχης βυρσοδεψείου στην Ερμούπολη, ο οποίος, πεθαίνοντας το 1901, αφήνει σύζυγο και δύο κόρες, είχε χάσει στο μεταξύ έντεκα γιους (Λούκος 2022, 82-83). Η παιδική θνησιμότητα, ακόμη και στον προχωρημένο 19ο αιώνα, καταντούσε αληθινή εκατόμβη. Στις μεγάλες πόλεις ιδιαίτερα τα ποσοστά ήταν αρκούντως υψηλά. Η αδυναμία της ιατρικής, η οποία δεν έχει ανακαλύψει πριν τα τέλη του 19ου αιώνα τα μικρόβια, να προστατεύσει τα εκτιθέμενα στις επιδημίες και λοιπές ασθένειες άτομα, κυρίως τα νεογέννητα και τα παιδιά, αφήνει ακάλυπτους μπροστά στον κίνδυνο του θανάτου άρχοντες και αρχομένους, πλούσιους και φτωχούς. Παρόλα αυτά, αν δεν σταθούμε σε μεμονωμένες περιπτώσεις, όπως αυτή του Λαγουρού, και αναζητήσουμε τους μέσους όρους, η ανισότητα μπροστά στον θάνατο, που καλύπτει μια αντίστοιχη ανισότητα στη ζωή, είναι ορατή και πολλές φορές έντονη· είναι αποτέλεσμα οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών διαφορών.

Οι πληροφορίες που προέρχονται από ποικίλες πηγές, κυρίως από τα ληξιαρχικά βιβλία θανάτων που κρατούν οι δήμοι, δείχνουν την έντονη ανισότητα μπροστά στον θάνατο στην περίπτωση π.χ. της φυματίωσης που πλήττει, λόγω των συνθηκών διαβίωσης, καίρια τους εργατικούς πληθυσμούς στο πέρασμα του αιώνα.

Αυτή η ανισότητα απέναντι στον θάνατο είναι δραματικά εμφανέστερη σε μείζονες κρίσεις, όπως επιδημίες και ξενική κατοχή. Όταν η χολέρα χτύπησε την Ερμούπολη τον Αύγουστο του 1854 και μέσα σε 1-2 μήνες πέθαναν πάνω από 500 άτομα, οι ηγετικές ομάδες μέτρησαν λίγα

⁴ Βλ. πώς ο Kolodny (1969) επεξεργάστηκε πρωτοποριακά το Δημοτολόγιο της Ερμούπολης για να ερμηνεύσει την ιστορική εξέλιξη της πόλης.

⁵ Δομείται με βάση τη χρονολογία εγγραφής των δημοτών. Περιέχει 12.072 εγγραφές. Οι 6.772 από αυτές έγιναν μέσα στο 1900. Μεταξύ 2 Δεκεμβρίου 1922 και 25 Αυγούστου 1923 σημειώνονται μαζικές εγγραφές μικρασιατών προσφύγων (πάνω από 1.000). Η μηχανογράφηση του Δημοτολογίου του Δήμου Ρεθύμνου δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Χρειάστηκε πολλών δεκάδων ωρών επίπονη εργασία στον χώρο του Δημαρχείου και αντιμετώπιση ποικίλων προβλημάτων που παρουσίαζε η πηγή. Τη δύσκολη αυτή προσπάθεια έφεραν σε πέρας οι τότε μεταπτυχιακοί φοιτητές του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, καθώς και συνεργάτες του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών, Σάββας Χαλαράμπος και Σπύρος Δημανόπουλος.

θύματα, γιατί είχαν αναλογικά μεγαλύτερη δυνατότητα να αναχωρήσουν εγκαίρως για τα γειτονικά νησιά ή, κυρίως, να καταφύγουν ασφαλώς στην ύπαιθρο. Επίσης, όσοι παρέμειναν στην πόλη, μπορούσαν να επιλέξουν την τροφή τους, να απομονωθούν στις κατοικίες τους, να αποφύγουν επικίνδυνες επαφές. Σημείωνε τοπική εφημερίδα: «Ολίγιστα μόνον πρόσωπα εκ των διακεκριμένων οικογενειών προσεβλήθησαν και τα προσβληθέντα εκτός 3-4 διεσώθησαν και τούτο ωσαύτως δύναται ν' αποδοθεί εις την καλήν δίαιταν και την καθαριότητα» (Λούκος 1998).

Δεν θα αναφερθώ εδώ στις οδυνηρές συνέπειες που είχε η πείνα στην περίοδο της Κατοχής για τους κατοίκους της Ερμούπολης (Λούκος 2022, 484-497). Ο αριθμός των θυμάτων, το 1/4 και περισσότερο του πληθυσμού, είναι αναλογικά μεγαλύτερος από αυτόν της Αθήνας (Λούκος 2022, 484-497 και Εικόνα 13).

Εικ. 13. Ερμούπολη.Λιμός.

ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Τίθενται ερωτήματα όπως τι προσφέρεται περισσότερο σε τοπικό επίπεδο για απασχόληση: (η γεωργία, το εμπόριο, η βιοτεχνία, η βιομηχανία, οι υπηρεσίες κλπ.) ποιες οι αλλαγές τους στην πορεία του χρόνου και πού αυτές οι αλλαγές οφείλονται. Βασική εδώ πηγή είναι τα επαγγέλματα, όπως καταγράφονται σε απογραφές, δημοτολόγια, εκλογικούς καταλόγους, ληξιαρχικά στοιχεία κλπ.

Μερικά παραδείγματα από τα δημοτικά αρχεία: Στη Σαντορίνη, όπου κυριαρχεί ο πρωτογενής τομέας, γνωρίζουμε από φορολογικούς καταλόγους του δημοτικού αρχείου την ετήσια οινοπαραγωγή πολλών ετών και τι παρήγαγε κάθε οινοπαραγωγός. Το 1869, για παράδειγμα, η συνολική παραγωγή κρασιού στη Θήρα ανέρχεται στα 14.773 βαρέλια που κατανέμεται σε 127 οινοπαραγωγούς. Δέκα χρόνια αργότερα, η παραγωγή είναι η ίδια περίπου και ο αριθμός των οινοπαραγωγών αυξημένος μόνο κατά μία μονάδα, 128 δηλαδή. Ωστόσο, ενώ ο αριθμός των οινοπαραγωγών δεν παρουσιάζει σημαντικές διακυμάνσεις, παρατηρείται το φαινόμενο μιας σταδιακής συγκέντρωσης της παραγωγής ως προς τις παραγόμενες ποσότητες κρασιού σε λιγότερα άτομα (Λούκος 2022α, 367-368). Αλλού αντλούμε στοιχεία για την εξαγωγή σε μεγάλες ποσότητες της θηραϊκής γης, η οποία ευρύτατα εχρησιμοποιείτο ως ένα είδος τσιμέντου σε μεγάλα λιμενικά και άλλα έργα (διώρυγες Σουέζ και Κορίνθου κλπ.)

Προς το τέλος του αιώνα και η Σαντορίνη υφίσταται τις συνέπειες της κρίσης στον γεωργικό τομέα αλλά και στην ιστιοφόρο ναυτιλία λόγω της επικράτησης του ατμοπλοίου στις θαλάσσιες συγκοινωνίες. Αυτός ο συνδυασμός των δύο κρίσεων οδηγεί σε υποαπασχόληση τους κατοίκους και σε μετανάστευση, με πρώτο σταθμό την Ερμούπολη, όπου η αναπτυσσόμενη κλωστοϋφαντουργία στο γύρισμα του 20ού αιώνα και γενικά η λειτουργία μιας μεγάλης πόλης προσφέρουν θέσεις εργασίας. Ο επόμενος σταθμός των μεταναστών θα είναι ο Πειραιάς και η Αθήνα (Λούκος 2022α, 381-387).

Αντίστοιχες κρίσεις οδηγούν και τους κατοίκους της Αμοργού να αναζητήσουν στην Ερμούπολη και αλλού διέξοδο στο οικονομικό και κοινωνικό τους αδιέξοδο.⁶ Ας τονιστεί όμως εδώ ότι η κατοχή από το μοναστήρι της Χοζοβιώτισσας τεράστιων γεωργικών εκτάσεων φαίνεται να υπήρξε ισχυρός ανασταλτικός παράγοντας για μια άλλη ενδεχομένως εκμετάλλευση του εδάφους.

Αν σταθούμε τώρα στην Κέα/Τζια. Προβάλλει κι εδώ έντονα ο μακρύς χρόνος της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, δηλαδή η σταθερότητα του αγροτικού κόσμου: παραγωγή των ίδιων προϊόντων, κυρίως κριθαριού, εκμετάλλευση της μεγάλης παρουσίας βελανιδιών για την κτηνοτροφία και εξαγωγή σημαντικής ποσότητας προς χρήση στη βυρσοδεψία, εμμονή στην αυτάρκεια. Όμως τρεις προκλήσεις, κυρίως κατά την προ του 1940 περίοδο, φαίνεται ότι δημιούργησαν τις προϋποθέσεις νέων οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων. Καταρχάς, από τα τέλη του 19ου αιώνα, η εγκατάσταση σταθμού ανθράκευσης πλοίων στο λιμάνι της Κορησίας από ελληνική εφοπλιστική εταιρεία του Λονδίνου. Πρόκειται για το συγκρότημα της Κόκκας. Ο σταθμός που εφοδίαζε κυρίως πλοία που κατευθύνονταν προς τα Δαρδανέλλια, πρόσφερε κάποια περιστασιακή εργασία στον αγροτικό πληθυσμό του νησιού. Ανέδειξε, συγχρόνως, το μέχρι τότε παραμελημένο από την πρωτεύουσα, τη Χώρα, λιμάνι, το οποίο άρχισε πλέον να αποτελεί ελκυστικό χώρο εγκατάστασης εξαιτίας των ευκαιριών εργασίας και των εμπορικών δραστηριοτήτων που πρόσφερε. Κυρίως στο λιμάνι και τη γύρω περιοχή θα εγκατασταθούν και όσοι μικρασιάτες πρόσφυγες θα καταφύγουν στην Κέα. Αυτή είναι η δεύτερη πρόκληση. Αρκετοί από αυτούς θα παραμείνουν στο νησί. Το 1928-1930 θα κτιστεί και μικρός προσφυγικός συνοικισμός. Θα αυξηθεί έτσι ο αριθμός των ναυτικών και των εργατών

⁶ Βλ. ποιοι Αμοργινοί εγγράφονται στο Δημοτολόγιο της Ερμούπολης.

ή εργατικών που σημειώνονται στις διάφορες καταγραφές επαγγελματιών. Οι πρόσφυγες επιπλέον θα επιδοθούν σε νέες καλλιέργειες, κυρίως του καπνού, και θα αποτελέσουν τμήμα του εργατικού δυναμικού του εργοστασίου εμαγιέ (Θεοδώρου 1994), το οποίο, ως τρίτη πρόκληση, θα διαταράξει με τον όγκο του, τα φουγάρα του και τις μηχανές του το αγροτικό τοπίο του νησιού. Το εργοστάσιο, με μεταχειρισμένες μηχανές από πτωχευμένο εργοστάσιο της Αυστρίας και τσέχους τεχνικούς, ιδρύθηκε το 1927, εξακόσια περίπου μέτρα από το λιμάνι της Κορησίας. Με τα εσμαλτωμένα προϊόντα του, οικιακά σκεύη, ηλεκτρικές συσκευές και λοιπά αντικείμενα, κάλυψε ουσιαστικά κενά στην τότε διευρυνόμενη ελληνική αγορά. Όταν μάλιστα ανέλαβε να προμηθεύσει με κράνη τον ελληνικό στρατό κατά τη μεταξική περίοδο, έφθασε να απασχολεί 230-300 εργάτες σε σύνολο κατοίκων όλου του νησιού περίπου 3.500. Με διακυμάνσεις η λειτουργία του εργοστασίου θα συνεχιστεί ως το 1957, οπότε πτώχευσε. Αποτέλεσμα: Γενικεύτηκε η φυγή προς την Αθήνα κυρίως και άλλες περιοχές της Αττικής (Λούκος 2009).

Ένα τρίτο παράδειγμα ως προς τις οικονομικές δραστηριότητες αφορά τη Σέριφο. Έως τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα οι κάτοικοι ασχολούνταν με τη γεωργία, το εμπόριο των γεωργικών και κτηνοτροφικών τους προϊόντων και με την ιστιοφόρο ναυτιλία. Όταν ο γεωργικός τομέας δεν μπορούσε πλέον να καλύψει τις ανάγκες τους και η επικράτηση του ατμοπλοίου οδήγησε σε παρακμή την ιστιοφόρο ναυτιλία, ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού βρήκε πόρους επιβίωσης, προσφέροντας εργασία στα πλούσια μεταλλεία του νησιού που από τα τέλη του 19ου αιώνα εκμεταλλευόταν συστηματικά ο γερμανός επιχειρηματίας Γρώμμαν. Για πολλές δεκαετίες η επίπονη και πολλές φορές επικίνδυνη εργασία στις στοές έδωσε τον τόνο της σε ολόκληρο το νησί (βλ. Εικόνα 14). Η πρόσφατη

Εικ. 14. Εργάτες στα ορυχεία της Σερίφου.

ταξινόμηση του δημοτικού αρχείου Σερίφου δείχνει πολύτιμα στοιχεία για αυτή τη μεταστροφή που βαραίνει ακόμη στις μνήμες των σημερινών κατοίκων της. Π.χ. πρόβαλε στοιχεία για τη σχέση του δήμου με τους ιδιοκτήτες των μεταλλείων, για την επιμονή κάποιων δημάρχων να μην ανεχθούν την άρνηση της εταιρείας στην καταβολή δημοτικού φόρου για την εξαγωγή του μεταλλεύματος και πώς αυτή η απαίτηση του δήμου Σερίφου υπονομεύθηκε από κυβερνητικές αποφάσεις που ευνοούσαν τις ξένες εταιρείες (Λούκος 2023).

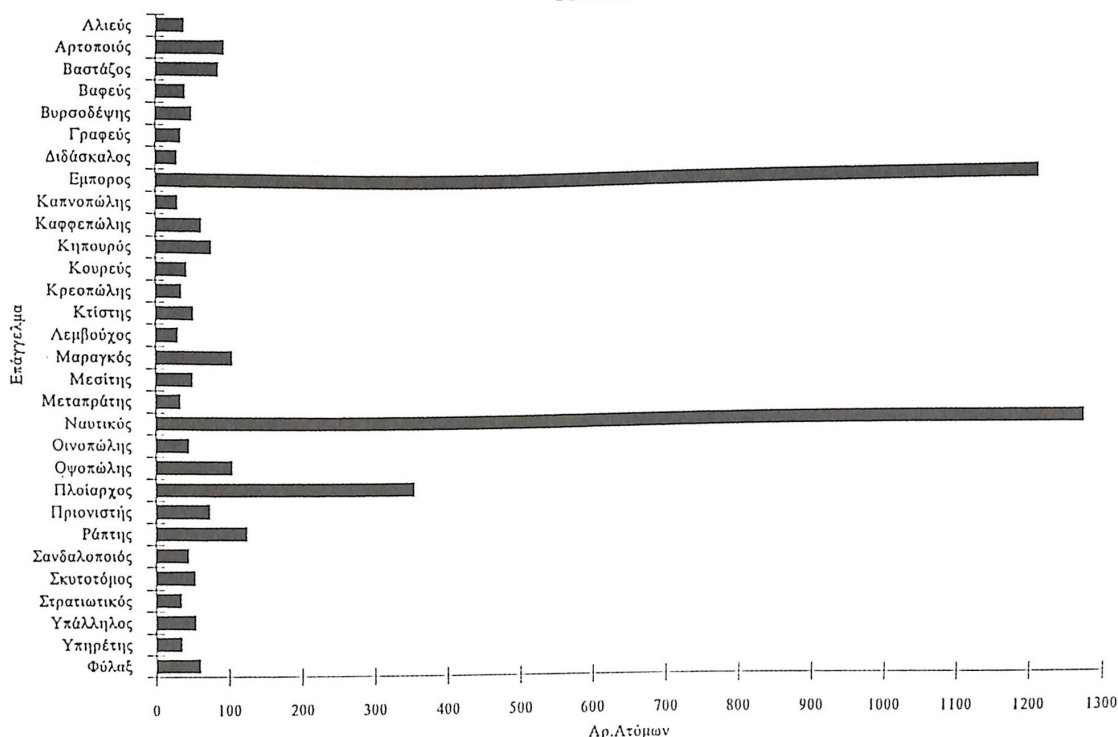
ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΕΙΣ – ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΙΣΟΡΡΟΠΙΕΣ – ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ

Τα ερωτήματα που εδώ τίθενται:

- Ποιες οι κοινωνικές διαστρωματώσεις, ποιοι οι πλούσιοι και ποιοι οι φτωχοί;
- Ποιος ο βαθμός ανισότητας απέναντι στη ζωή;
- Πότε τίθεται ουσιαστικά το κοινωνικό ζήτημα και πώς αντιμετωπίζεται;
- Ο εξισορροπητικός ρόλος της φιλανθρωπίας των εχόντων και τα όριά της.
- Οι συνειδητοποιήσεις των μη εχόντων, οι διεκδικήσεις τους.
- Η συλλογική δράση (απεργίες κλπ.) και η κρατική καταστολή.

Αν χρησιμοποιήσουμε ως αναλυτικό εργαλείο το επάγγελμα και συγκρίνουμε τα καταχωριζόμενα επαγγέλματα σε πολλές πηγές που εντοπίστηκαν (εκλογικούς, φορολογικούς, κτηματολογικούς [;] καταλόγους, δημοτολόγια, αναλυτικές απογραφές, καταλόγους ενόρκων, διαθήκες κλπ.), μπορούμε να έχουμε μερικές βάσιμες ενδείξεις για κάποιες κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Έχουν ήδη προς αυτή την κατεύθυνση μελετηθεί διεξοδικά οι διαδοχικοί εκλογικοί κατάλογοι της Τζιας, της Αμοργού και της Ερμούπολης (βλ. Εικόνα 15).

ΓΡΑΦΗΜΑ 3

Εικ. 15. Τα 30 επικρατέστερα επαγγέλματα των δημοτών της Ερμούπολης (1821-1830).

Πηγή: Δημοτολόγιο της Ερμούπολης.

Ωστόσο, για να προσδιοριστεί ακριβέστερα η διαστρωμάτωση μιας συγκεκριμένης κοινωνίας απαιτείται, εκτός από το επάγγελμα, το ύψος της περιουσίας και του εισοδήματος, και η γνώση ποιοτικών στοιχείων, όπως ο τρόπος ζωής, οι κοινωνικές σχέσεις, η οικογενειακή κατάσταση, το επίπεδο μόρφωσης κ.ά. των υπό εξέταση ατόμων ή ομάδων. Μόνον αν συγκεντρωθούν, στο μέτρο του δυνατού, οι πληροφορίες αυτές, θα μπορούσε να επιχειρηθεί ασφαλέστερα η ένταξη με τρόπο ιεραρχικό των εν λόγω ατόμων ή ομάδων σε κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες και να εντοπιστεί, μεταξύ άλλων, σε ποιον βαθμό η οικονομική ιεραρχία βαίνει παράλληλα ή διαφοροποιείται από την κοινωνική ιεραρχία.

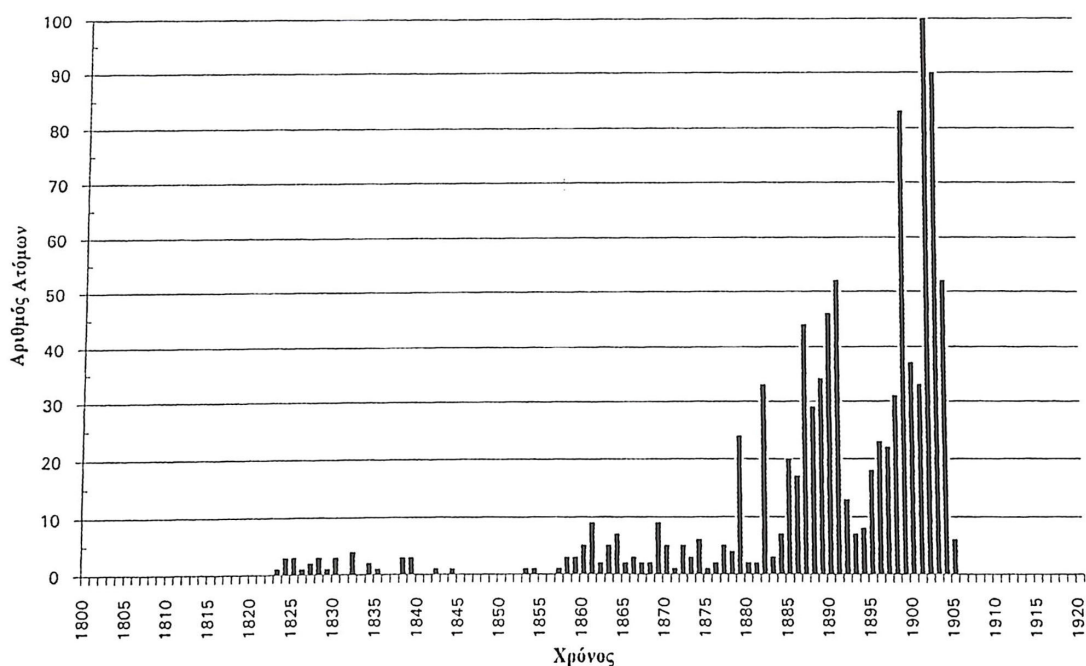
Οι κοινωνικές ισορροπίες δεν διαταράχθηκαν στην Ερμούπολη τις πρώτες δεκαετίες, κυρίως λόγω της μεγάλης ανάπτυξης και της δυνατότητας εύρεσης εργασίας. Απειλήθηκαν κάπως από έκτακτα συμβάντα: Με τη χολέρα του 1854, όταν επλήγησαν κυρίως τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα· με την αντιοθωνική εξέγερση του 1862, όταν για τρεις περίπου ημέρες ο έλεγχος της πόλης περιήλθε στον λαό. Με το βάθεμα όμως της κρίσης, κυρίως στη δεκαετία του 1880 και τις αρχές του 1890, που οδήγησε στην ανεργία και την υποαπασχόληση, που έσπρωξε τους φτωχούς στην εξαθλίωση, καθώς και με την παράλληλη διάδοση των νέων ιδεών, στην κοινωνία της Ερμούπολης παρατηρήθηκαν οι πρώτες ρωγμές. Σειρές επαγγελματιών, συνδεδεμένες με πιο παραδοσιακές οικονομικές λειτουργίες, εξαφανίζονται ή υπολειπονται.⁷

Πώς αντιδρούν τώρα οι ηγετικές ομάδες της Ερμούπολης, όταν πλέον στα τέλη του 19ου αιώνα το κοινωνικό ζήτημα είναι γεγονός; Η νεοπαγής βιομηχανία, κυρίως η υφαντουργία, δεν μπορεί ακόμη να απορροφήσει όλες τις διαθεσιμότητες σε ανθρώπινο δυναμικό. Η κοινωνική ανισότητα διευρύνεται, ενώ ο απόηχος των κοινωνικών εντάσεων που συγκλονίζουν τις προηγμένες χώρες της Δύσης, ιδιαίτερα η Κομμούνα, φαίνεται άλλους να φοβίζει και άλλους να προβληματίζει. Οι παραπάνω ομάδες ανησυχούν από τη διάδοση στην Ελλάδα των σοσιαλιστικών ιδεών και τις συνειδητοποιήσεις που ενδέχεται να προκαλέσουν στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Ανησυχούν επίσης μήπως οι ταξικές συσσωματώσεις των εργατών που επιχειρούνται στην Ευρώπη βρουν και στην Ερμούπολη μιμητές. Μερικοί ασφαλώς δεν ξεχνούν τις απεργίες που έγιναν στην πόλη τους το 1879, στον βυρσοδεψικό και ναυπηγικό τομέα· οι πρώτες στο ελληνικό κράτος. Προκλήθηκαν κυρίως από τις αντιδράσεις των εργατών στους όρους εργασίας και στην υποβάθμιση της αγοραστικής τους δύναμης, όταν, λόγω νομισματικών ρυθμίσεων και χωρίς αντίστοιχες προσαρμογές στους μισθούς και τα ημερομίσθια, ανατιμήθηκαν οι αξίες των βασικών αγαθών (βλ. Λούκος 2022, 85-122 και Εικόνα 16).

Στη μικροκλίμακα της Σαντορίνης τώρα: Ο Δεκιγάλλας κάνει λόγο για 162 μεγάλους κτηματίες το 1841 (Δεκιγάλλας 1850, 46-48), ενώ είδαμε ότι σταδιακά αυξάνεται η οιοπαραγωγή κάποιων παραγωγών εις βάρος άλλων. Έστω και σε μικρή κλίμακα τίθεται και στη Σαντορίνη το κοινωνικό ζήτημα και είναι ερευνήσιμο πώς ιδεολογικά εκφράστηκε και αν επιχειρήθηκε με φιλανθρωπικές και άλλες ενέργειες από τους έχοντες κάποια εξισορρόπηση. Μπαίνοντας στη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα και στη Σαντορίνη εμφανίζονται οργανώσεις με καθαρά ταξικό προσανατολισμό, κυρίως στα μεταλλεία εξόρυξης θηραϊκής γης. Οι εφημερίδες της εποχής («Θήρα» και «Σαντορίνη») αποτελούν βασική πηγή για τη διερεύνηση αυτών των

⁷ Βασικά βοηθήματα για την οικονομική εξέλιξη της Ερμούπολης παραμένουν τα δημοσιεύματα του Βασίλη Καρδάση και της Χριστίνας Αγκριαντώνη, βλ. ενδεικτικά Καρδάσης (1987), Αγκριαντώνη (1983, 1986).

ΓΡΑΦΗΜΑ 4

Εικ. 16. Εργάτες/Εργατικοί που εγγράφονται κατά έτος (έως το 1905)
στο Δημοτολόγιο της Ερμούπολης (σύνολο 957).

αλλαγών, για τον εντοπισμό των εργατικών διεκδικήσεων και τις αντιδράσεις των εργοδοτών και του κράτους.⁸

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Από την οικονομία και την κοινωνία ας περάσουμε στην πολιτική και ας θέσουμε το πρώτο ερώτημα: Ποιοι σε επίπεδο δήμου/κοινότητας ασκούν την τοπική εξουσία. Ένα πλήθος μαρτυριών (πρακτικά των δημοτικών και κοινοτικών συμβουλίων, πρακτικά των τοπικών εκλογών, ετήσιες εκθέσεις του δημάρχου προς τον νομάρχη κλπ.) μας επιτρέπουν να ανιχνεύσουμε τα άτομα και τις ομάδες που διεκδικούν και ενίοτε καταλαμβάνουν τις τοπικές αρχές, να αντιληφθούμε ποιο ήταν το όραμά τους για την επίλυση των προβλημάτων των συμπατριωτών τους, με ποιους τρόπους και μέσα επιδίωξαν την επίλυσή τους, ποιες ήταν οι διασυνδέσεις τους με τα περιφερειακά κρατικά όργανα (έπαρχο, νομάρχη) αλλά και την κεντρική εξουσία.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο αναζητείται η εμπλοκή των κατοίκων στις εθνικές εκλογές: Ποια κόμματα ψηφίζουν, ποιους βουλευτές εκλέγουν, σε ποια πελατειακά δίκτυα εντάσσονται, ποιες είναι και πώς ερμηνεύονται οι τυχόν αλλαγές των πολιτικών προτιμήσεών τους στον χρόνο. Ιδιαίτερα μια προσεκτική αποδελτίωση εφημερίδων που εκδίδονταν στον εξεταζό-

⁸ Τα θέματα αυτά αναλύονται στην υπό έκδοση μελέτη μου: «Ένα νησί του ηφαιστείου, του αμπελιού και των αρ-
χαιοτήτων. Η Θήρα/Σαντορίνη στο ελληνικό κράτος (1821-1940)».

μενο κοινωνικό σχηματισμό αναδεικνύει πολλές παραμέτρους του ιδεολογικού και πολιτικού ορίζοντα των ηγετικών ομάδων.

Τη συμμετοχή στον ουσιαστικό ρόλο που ασκεί η δημοτική αρχή επιζητούν σημαντικά μέλη της ερμουπολίτικης κοινωνίας, συμμετοχή που τους προσδίδει κύρος με αντίκτυπο σε πολλαπλά επίπεδα. Οι ίδιοι έχουν την αίσθηση ότι συμβάλλουν στην αντιμετώπιση ή επίλυση προβλημάτων που αφορούν το κοινωνικό σύνολο, καθώς και στη διαμόρφωση μιας εικόνας της πόλης που να ανταποκρίνεται στα ιδεατά πρότυπα της εποχής. Το πώς οι δημοτικοί άρχοντες της Ερμούπολης πραγματοποίησαν πολλούς από τους στόχους που έθεσαν φαίνεται από τους θεσμούς, τους οποίους είτε οι ίδιοι δημιούργησαν είτε τους υπηρέτησαν, από τη λειτουργία αυτών των θεσμών, από τη μορφή που πήρε η πόλη, από το πώς αντιμετωπίστηκαν τα πολλαπλά κοινωνικά προβλήματα, ακόμα και αυτά της καθημερινότητας, κατά τις περιόδους της ακμής αλλά και της κρίσης και της παρακμής. Δεν θα ήταν υπερβολικό να πούμε ότι η τοπική αστική τάξη, στις ποικίλες αποχρώσεις της, με τους εκπροσώπους της στη δημοτική αρχή αποτύπωσε την άποψη και βούλησή της για τα προβλήματα αυτά. Τα «οφέλη» κατά συνέπεια από την κατοχή αυτού του αξιώματος ήταν πολλαπλά και επομένως δεν εκπλήσσει η μαχητικότητα για τη διεκδίκησή του. Έμποροι, βιοτέχνες και βιομήχανοι, πλοίαρχοι, δικηγόροι, άλλοι εκπρόσωποι της διανοήσης ή της οικονομικής δραστηριότητας, θα δώσουν μάχη με όλα τα διαθέσιμα μέσα της τότε πολιτικής πρακτικής, ώστε να είναι αυτοί οι εκλεκτοί των ψηφοφόρων (Λούκος 2022, 123-155).

ΖΩΝΤΑΣ ΣΤΗΝ ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ, ΤΗ ΣΑΝΤΟΡΙΝΗ Ή ΣΕ ΑΛΛΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟ ΤΟΥ 19ΟΥ ΑΙΩΝΑ

Σε αυτό το πεδίο έρευνας που το ονομάζω «Ζώντας σε έναν κοινωνικό σχηματισμό του 19ου αιώνα» θα ενταχθούν άλλες απόψεις της κοινωνικής ζωής που συγκροτούν αυτό που σχηματικά θα μπορούσε να ονομαστεί «Η καθημερινή ζωή». Η παιδεία πρώτα με την ευρύτερη έννοιά της. Προηγείται η Εκπαίδευση, δηλαδή ο αριθμός και το είδος των σχολείων, ο αριθμός και το φύλο των μαθητών, οι διδάσκοντες, το επίπεδο της εγγραμματοσύνης. Πλην της εκπαίδευσης, άλλοι παράγοντες που θα μελετηθούν για να αντιληφθούμε τον πνευματικό ορίζοντα των κατοίκων αφορούν τα έντυπα που εκδίδονται από τοπικά τυπογραφεία ή κυκλοφορούν, τις βιβλιοθήκες, τα κείμενα και τις πράξεις που αποτυπώνουν την ιδεολογία και τη θρησκευτικότητα τους. Ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στη συνύπαρξη, ή την αντιπαλότητα όπου υπάρχει, διαφορετικών χριστιανικών δογμάτων ή άλλων θρησκειών. Τα παραδείγματά μας, τα οποία εντοπίζονται στις Κυκλάδες, αφορούν κυρίως τις σχέσεις των ορθόδοξων και καθολικών κατοίκων. (Για την Ερμούπολη ειδικά βλ. Λούκος 2022, 157-214.)

Στην τουρκοκρατούμενη Σύμη οι πρόσοδοι από τα λιμενικά τέλη στην εισαγωγή και εξαγωγή των σπόγγων, καθώς και από άλλα έσοδα, επιτρέπουν στη Δημογεροντία τον 19ο αιώνα να ασκεί κοινωνική πολιτική για το σύνολο της κοινότητας: ίδρυση, λειτουργία και συντήρηση δημοτικών σχολείων (δύο Αρρένων και δύο Θηλέων) και ενός εξαταξίου μικτού Γυμνασίου, επιλογή και μισθοδοσία δασκάλων, υποτροφίες και βοηθήματα σε μαθητές, υποτροφίες σε νέους για να σπουδάσουν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Όλα αυτά επέτρεπαν στον τοπικό ιστοριογράφο να επαίρεται ότι το 1877 μόνο το 20% του πληθυσμού δεν γνώριζε γράμματα (Λούκος 2014, 149).

Στην Ερμούπολη οι Αντιβενιζελικοί, λίγο μετά την επικράτησή τους στη δημοτική αρχή το 1935, θα εξασφαλίσουν τον χωρισμό των φύλων στο Γυμνάσιο Σύρου. Ήταν ένα φανερό δείγμα μιας ακόμη ιδεολογικής στροφής προς συντηρητικές θέσεις. Αν και δεν δηλώνεται ρητώς, είναι φανερός ο στόχος αυτού του χωρισμού: ο έλεγχος της σεξουαλικότητας των νέων, ιδιαίτερα των κοριτσιών. Εγγράφεται κι αυτός σε μια γενικότερη προσπάθεια να ακυρωθούν οι προσπάθειες της νεότητας να ξεφύγει, εκμεταλλευόμενη τις νέες συνθήκες του Μεσοπολέμου, από τον παραδοσιακό έλεγχο της οικογένειας και της έως τότε παρεχόμενης εκπαίδευσης. Ιδιαίτερα οι νέες μορφές κοινωνικότητας που επιδιώκουν οι νέοι και οι προσπάθειές τους να διαχειριστούν οι ίδιοι τον ελεύθερο χρόνο τους, προκαλεί κατά μια εύστοχη επισήμανση της Ελένης Φουρναράκη έναν «ηθικό πανικό» στους ενήλικους. Το στίγμα αυτού του πανικού προβάλλεται έντονα από τοπικά έντυπα. Καταγγέλλεται σε αυτά η έκδοση περιοδικού από μαθητές, σε συνεργασία μάλιστα με τους δασκάλους τους, στο οποίο υμνείται η «φτωχολογιά» και θεωρείται θεόσταλτος ο σοσιαλισμός· καταγγέλλεται επίσης η οίνοποσία των νέων, το κάπνισμα, οι αισχρολογίες, αλλά και το φλερτ («το κορτάρισμα»), η παρουσία πολλών θηλυκών στο σχολείο, η μαλλιαρή γλώσσα (δηλαδή η δημοτική), η πολιτική γενικότερα που ανέχεται όλα αυτά (Φουρναράκη 2014, 2015, Λούκος 2022, 451-456).

Πλην της εκπαίδευσης και της παιδείας γενικότερα, θα αναζητηθούν στη συνέχεια στοιχεία για το τι έτρωγαν οι κάτοικοι, πώς ντύνονταν. Ένας Σαντορινιός έγραψε σε εφημερίδα της Ερμούπολης ότι για να αυξηθούν τα έσοδα του δημόσιου ταμείου θα πρέπει, μεταξύ άλλων, να φορολογηθούν και τα καπελίνια των γυναικών τα οποία τότε, κατά τη μόδα του Παρισιού, φορούσαν όλες τις γυναίκες των αστών. Ιδιαίτερα επίσης μας ενδιαφέρει να διερευνήσουμε τις σχέσεις των δύο φύλων: τον έρωτα, τα συνοικέσια, την προίκα, τις εκτός γάμου σχέσεις, τα νόθα και τα έκθετα, την πορνεία, τη θέση της γυναίκας στην παραγωγή και στην οικογένεια, υπό ποιες συνθήκες τής επιτρέπεται η εμφάνισή της στη δημόσια σφαίρα. Στην Ερμούπολη, μια ανοιχτή κοινωνία, τα έκθετα ξεπερνούν στα τέλη του 19ου αιώνα το 6% των νομίμων γεννήσεων και η πορνεία, φανερή και μη, ήταν πολύ διαδεδομένη (Λούκος 2022, 112-113, 204-211, Δρίκος 2002).

Άλλο ερώτημα αφορά το πώς καταναλίσκεται ο ελεύθερος χρόνος και πώς αυτός αλλάζει κατά κοινωνική ομάδα στη διάρκεια του αιώνα. Ποια είναι η διασκέδαση των κατοίκων, τι χορεύουν, ποια δρώμενα χαρακτηρίζουν τις εορτές τους, αν φθάνουν σε αυτούς περιοδεύοντες θεατρικοί θίασοι, πότε βλέπουν για πρώτη φορά κινηματογράφο, πότε εμφανίζονται στο νησί οι αθλητικοί σύλλογοι και αργότερα οι ποδοσφαιρικές ομάδες (βλ. Εικόνες 17-18).

Ας δούμε κάποιες αλλαγές στην καθημερινότητα στη διαδρομή του χρόνου. Στην Ερμούπολη η κοινωνική διάκριση γίνεται σαφέστερη προϊόντος του 19ου αιώνα. Ο πλούτος δεν επιδεικνυόταν στην αρχή. Μικρή φαίνεται ότι ήταν στις πρώτες δεκαετίες η διαφορά στην ένδυση, την κατοικία, τη διατροφή κλπ. Αντίθετα από το δεύτερο μισό του αιώνα η ανισότητα αποτυπώνεται όλο και περισσότερο στον τρόπο ζωής: Πυκνώνουν οι πολυτελείς οικίες και σταδιακά διαμορφώνεται η συνοικία των πλουσίων, στα Βαπόρια. Οι κυρίες των ανώτερων στρωμάτων ντύνονται σύμφωνα με τη μόδα του Παρισιού. Στις απανωτές χορευτικές δεξιότητες (βλ. Εικόνα 20), το θέατρο (βλ. Εικόνα 19), τους περιπάτους, επιδεικνύεται ο πλούτος των

Εικ. 17. Ερμούπολη. Ποδόσφαιρο.

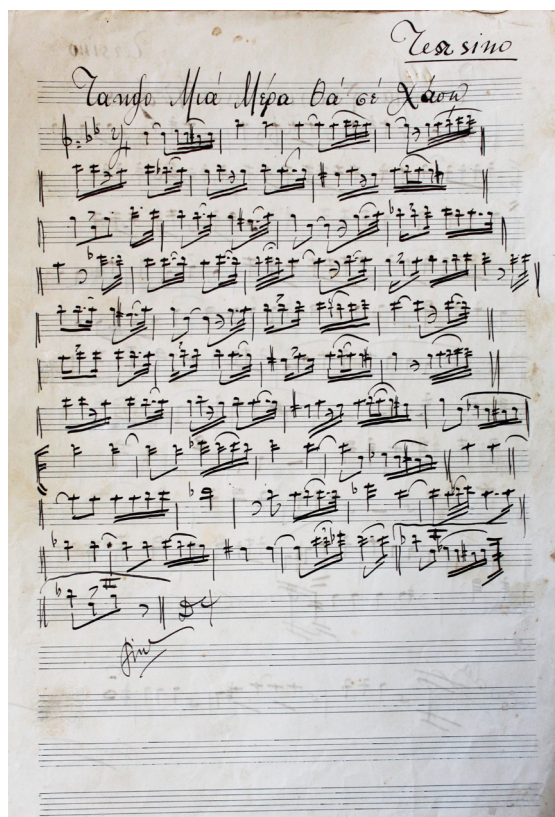
Εικ. 18. Ερμούπολη. Κολυμβητικοί αγώνες.

ενδυμάτων, κοσμημάτων και εδεσμάτων. Η ανώτερη τάξη της Ερμούπολης δεν θέλει να φανεί κατώτερη από την αντίστοιχη της πρωτεύουσας. Ο Εμμανουήλ Ροΐδης έχει σκιαγραφήσει ανεπανάληπτα την επιδεικτική τάση αυτής της τάξης. Το αποκτηθέν χρήμα καταναλίσκεται, αποθησαυρίζεται και ενίοτε επενδύεται. Και όλα τα τεκμήρια συνηγορούν ότι ήταν άφθονο σε ορισμένες κοινωνικές κατηγορίες.

Με αφορμή τη διεισδυτική περιγραφή του Μιχαήλ Μητσάκη σχετικά με τον κατά τρεις κοινωνικές τάξεις τρόπο ζωής και διασκέδασης των Αθηναίων, θα μπορούσαν να επισημανθούν τα ακόλουθα και για άλλες ελληνικές πόλεις. Η μεγαλοαστική τάξη, με την υιοθέτηση

Εικ. 19. Ερμούπολη. Ηθοποιός.

Εικ. 20. Παρτιτούρα ταγκό της Φιλαρμονικής Ερμουπόλεως.

του ευρωπαϊκού τρόπου ζωής επιζητεί να επιβεβαιώσει την υπεροχή της έναντι των άλλων τάξεων και να διασφαλίσει τη συνοχή της. Η μεσαία τάξη θυσιάζει τα πάντα για να επιτύχει μια προς τα έξω εικόνα που θα πλησίαζε, έστω και κακέκτυπα, τα πρότυπα των ηγετικών ομάδων και σαφώς θα την ξεχώριζε από τις λαϊκές τάξεις (μικροαστικά και εργατικά στρώματα). Τα τελευταία αυτά στρώματα, ο «λαός», διατηρούσαν σε γενικές γραμμές τον δικό τους τρόπο διασκέδασης: Είχαν τα δικά τους καφενεία και καπηλειά, τις δικές τους θεατρικές παραστάσεις, εξέφραζαν χωρίς συγκρατημένο ενθουσιασμό τους, όταν έβλεπαν «τον Λεωνίδα εν Θερμοπύλαις κατατροπούντα διά πυροβολισμών τους Πέρσας» και συγκινούνταν στο άκουσμα ενός αμανέ ή της μουσικής ενός σμυρναίου βιολιστή (Λούκος 2022, 185).

Στη λεγόμενη κανονικότητα υπάρχει σε κάθε κοινωνία κάτι που τοποθετείται στο περιθώριο, διότι η ύπαρξή του εκλαμβάνεται ως απειλή για την κοινότητα και πρέπει να απομονωθεί. Στη Σαντορίνη το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το Λωβοκομείο Θήρας που λειτουργήσε από το 1830 περίπου μέχρι το 1930, δηλαδή για έναν ολόκληρο αιώνα χωρίς διακοπή. Στεγάστηκε σε υπόσκαφα κτίσματα στην Καλντέρα και εκεί τέθηκαν σε απομόνωση οι λεπροί της Σαντορίνης και των γύρω νησιών. Στο αρχείο βρέθηκαν πολλά έγγραφα που επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε την οδυνηρή ζωή αυτών των ανθρώπων και πώς τους αντιμετώπισε η τότε κοινωνία. Περισσότερα γνωρίζουμε για τους λεπρούς στην Κρήτη, στη Σπιναλόγκα.⁹

Στο περιθώριο τοποθετείται επίσης και ό,τι θεωρείται ότι παρεκκλίνει από το θεωρούμενο ορθό και επομένως άλλο ένα αιτούμενο της έρευνας είναι να αναζητηθούν και στη δική μας περίπτωση όσοι θεωρήθηκαν τότε ότι δεν εντάσσονταν ομαλά στη μελετώμενη κοινωνία. Ήταν μόνον οι πόρνες ή και άλλοι, π.χ. επαίτες, «φαυλόβιοι» ή επικίνδυνα άτομα, όπως ονομάζονται στις πηγές, οι οποίοι για διάφορους λόγους θεωρήθηκαν ότι απειλούν την κρατούσα πολιτική, κοινωνική και ηθική τάξη;

*ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΠΟΥ ΕΠΗΡΕΑΖΟΥΝ ΑΠΟΦΑΣΙΣΤΙΚΑ ΤΗΝ ΕΞΕΤΑΖΟΜΕΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Όλα αυτά και φυσικά πολλά ακόμη, προβάλλονται εμφανέστερα, όταν η μελετώμενη κοινωνική πραγματικότητα διέρχεται κάποιας μορφής κρίση, μεγάλη ή μικρή. Όταν μια πραγματική ή υποτιθέμενη απειλή φαίνεται να ανατρέπει τις ισορροπίες και για την αντιμετώπισή της καλούνται τα άτομα και οι ομάδες να δείξουν αλληλεγγύη και οι τοπικές αρχές να φανούν αντάξιες του ρόλου τους.

Πώς αντιδρούν, για παράδειγμα, οι Σαντορινιοί στον κίνδυνο του ηφαιστείου ή οι Ερμούπολίτες και οι Αθηναίοι στην επιδημία της χολέρας που έπληξε τις πόλεις τους το 1854; Πώς αντιδρούν όλες οι εξεταζόμενες μικρο-κοινωνίες στους πολέμους, στις εντάσεις των ελληνοτουρκικών σχέσεων, στις επιστρατεύσεις, στις πολιτικές και πολιτειακές αλλαγές που συμβαίνουν στο ελληνικό κράτος, στις οικονομικές κρίσεις; Ποια η στάση τους στην περίοδο της ιταλο-γερμανικής Κατοχής και κατά τον Εμφύλιο Πόλεμο;

Θέλω να πιστεύω ότι όσα ανέφερα δικαιολογούν τον αρχικό ισχυρισμό μου ότι τα δημοτικά και τα κοινοτικά αρχεία που ταξινομήσαμε, και φυσικά όχι μόνο αυτά, μας βοηθούν ουσιαστικά με τον πλούτο τους να επιχειρήσουμε τη σκιαγράφηση μιας συνολικής εικόνας

⁹ Βλ. υποσημείωση 4.

του κοινωνικού σχηματισμού, στον οποίο αναφέρονται. Χάρηκα ιδιαίτερα που η συνάδελφος Ελευθερία Ζέη αποφάσισε, μαζί με τους μεταπτυχιακούς και υποψήφιους διδάκτορες του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, να καταγράψουν και να ταξινομήσουν το αρχείο του Δήμου Οροπεδίου Λασιθίου. Η πρώτη ήδη αποστολή, πριν τον κορονοϊό, αποκάλυψε σημαντικό αρχειακό υλικό που χρονολογείται από το 1900 περίπου. Είμαι βέβαιος ότι και άλλοι δήμοι της Κρήτης θα ακολουθήσουν το παράδειγμα του Δήμου Οροπεδίου και θα συνδράμουν τα τοπικά ΓΑΚ, καθώς και τις σχετικές πρωτοβουλίες του Πανεπιστημίου Κρήτης, ώστε να διασωθούν, ταξινομηθούν και ευρετηριαστούν και τα δικά τους αρχεία. Πιστέψτε με, η εικόνα που θα προκύψει για την Κρήτη και τους κατοίκους της θα είναι πλουσιότερη από αυτήν που γνωρίζαμε με τις ως τώρα διαθέσιμες πηγές.

Η αναφορά στα αρχεία ήταν έντονη στην ομιλία μου. Δεν θα μπορούσα να την κλείσω χωρίς να αναφερθώ στους κινδύνους που αυτά σήμερα διατρέχουν.

Επί τέσσερα χρόνια όλες οι αρχειακές υπηρεσίες της χώρας, η κεντρική, τα ΓΑΚ, και οι περιφερειακές σε όλη την επικράτεια, δεν λαμβάνουν ούτε ένα ευρώ για τις λειτουργικές τους δαπάνες. Μόνον οι μισθοί καταβάλλονται στους υπαλλήλους. Τα αρχεία ουσιαστικά λειτουργούν με τη φιλοτιμία των εργαζομένων. Ο ίδιος ασχολούνται με την καθαριότητα, αγοράζουν το χαρτί και το μελάνι του φωτοτυπικού κλπ. Δεν ανανεώνονται τα συμβόλαια πυρασφάλειας, δεν υπάρχει η δυνατότητα να γίνει απεντόμωση, χωρίς την οποία δεν προστατεύονται τα αρχεία από έντομα και τρωκτικά. Το υλικό κινδυνεύει και οι συνθήκες εργασίας σε κάποια ΓΑΚ είναι αφόρητες. Επί 30 χρόνια καταβλήθηκαν προσπάθειες ώστε να οργανωθούν τα ΓΑΚ, να λειτουργούν και να εξυπηρετούν σωστά. Γιατί όλες αυτές οι προσπάθειες να κινδυνεύουν με ανατροπή;

Το πρόβλημα δεν είναι οικονομικό, δεν οφείλεται στην έλλειψη χρημάτων αλλά σε διαδικαστικά ζητήματα. Και παρά τις ποικίλες παραστάσεις, το υπουργείο Παιδείας δεν έχει βρει, ή δεν θέλει να βρει, μια λύση. Έχει άλλες προτεραιότητες που για όσους το διευθύνουν είναι σημαντικότερες. Ωστόσο δεν μπορούμε να μιλάμε για το παρελθόν, να κάνουμε εκδηλώσεις για την επέτειο των 200 χρόνων από την Επανάσταση του 1821, και να υπάρχει τέτοια αδιαφορία εκ μέρους της Πολιτείας. Ποιος έχει την ευθύνη εάν καταστρέφονται έγγραφα του 19ου αι.; Είμαι υπέρμαχος του να δώσουμε μάχη για τα έργα της ελληνικής αρχαιότητας και τη συντήρηση τεκμηρίων του Βυζαντίου. Αλλά γιατί αγνοούμε τα τεκμήρια της νεότερης ιστορίας;

Πολλοί έχουμε φτάσει σε τέτοιο σημείο αγανάκτησης ώστε, εάν πληροφορηθούμε ότι καταστράφηκε έστω και ένα αρχείο, θα καταφύγουμε σε εξώδικη διαμαρτυρία, με την ελπίδα να αντιληφθεί η ελληνική κοινωνία τη σημασία των ιστορικών αρχείων και να ασκηθεί η δέουσα πίεση στους αδιαφορούντες για την τύχη τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- (Παραπέμπω κυρίως σε δικά μου δημοσιεύματα. Εκεί φαίνεται πώς συνδιαλέγομαι με άλλους συγγραφείς.)
- Χριστίνα Αग्रιαντώνη – Αγγελική Φενερλή (1999), *Ερμούπολη – Σύρος. Ιστορικό οδοιπορικό*, Αθήνα-Ερμούπολη, Δημοτική Επιχείρηση Ανάπτυξης της Ερμούπολης – Εκδόσεις Ολκός.
- Χριστίνα Αग्रιαντώνη (1983), «Η θέση της Ερμούπολης στην ελληνική οικονομία τον 19ο αιώνα: οι παγίδες των πηγών», *Τα Ιστορικά*, τχ. 1 (1983), 193-199.
- Χριστίνα Αग्रιαντώνη (1986), *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Κατερίνα Αναγνωστάκη, Σ. Πετμεζάς και Α. Σαρρής (2014), «Διαβάζοντας ιστορία πάνω σ' ένα χάρτη: το ενετικό Κτηματολόγιο της Βοστίτσας», Νίκος Ζαχαριάς (επιμ.), *Πρακτικά του 3ου Συμποσίου ARCH_RNT – Αρχαιολογική Έρευνα και Νέες Τεχνολογίες*, Καλαμάτα, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, 31-38.
- Ιωσήφ Δε Κιγάλλας (1850), *Γενική Στατιστική της νήσου Θήρας*, Εν Ερμούπολει, Τύποις Γ. Μελισταγούς Μακεδόνας.
- Δημήτρης Δημητρόπουλος (2004), *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 15ος-αρχές 19ου αιώνα*, Αθήνα, εκδ. Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/ΕΙΕ, τετράδια εργασίας 27, 227-231.
- Σπύρος Δημανόπουλος (2010), «Η κοινωνική διαστρωμάτωση του μουσουλμανικού πληθυσμού του Ρεθύμνου και η διεκδίκηση της ανταλλάξιμης περιουσίας, 1924-1927», *Μνήμων* (2010), 151-186.
- Ανδρέας Θεοδ. Δρακάκης (1979, 1983), *Ιστορία του οικισμού της Ερμούπολεως (Σύρας)*, τ. Α': 1821-1825, τ. Β': *Η Ερμούπολις (1826-1827)*, Αθήνα.
- Θωμάς Δρίκος (2002), *Η πορνεία στην Ερμούπολη το 19ο αιώνα (1820-1900)*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Βάσω Θεοδώρου (1994), *Το εργοστάσιο εμαγιέ στην Κέα (1927-1957)*, Βουρκαριανή.
- Βασίλης Καρδάσης (1987), *Σύρος. Σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου (1832-1857)*, Αθήνα, ΜΙΕΤ.
- Emile Kolodny (1969), «Hermoupolis-Syra. Naissance et evolution d'une ville insulaire grecque», *Méditerranée*, 2 (Απρίλιος-Ιούνιος 1969), 189-219 [ελληνική μετάφραση Ν. Τσάγκα: *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* Η' (1969-1970), 249-286].
- Χρήστος Λούκος (1998), «Θάνατοι από πείνα στη Σύρο, 1941-1944. Μύθοι και πραγματικότητες», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού*, τ. 1, 191-202.
- Χρήστος Λούκος (2008), «Μερικές επισημάνσεις για τους κατοίκους της Ερμούπολης τον 19ο αιώνα: γεωγραφική προέλευση, εγκατάσταση στο χώρο, επαγγέλματα, κοινωνικές σχέσεις», Χριστίνα Αग्रιαντώνη – Δημήτρης Δημητρόπουλος (επιμ.), *Σύρος και Ερμούπολη. Συμβολές στην ιστορία του νησιού, 15ος-20ός αι.*, Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/ΕΙΕ, 105-124.
- Χρήστος Λούκος (2009), «Κέα: από την ταξινόμηση του Δημοτικού Αρχείου σε πρώτες υποθέσεις για μια νέα ιστορία του νησιού», Όλγα Γκράτζιου – Χρήστος Λούκος (επιστημ. επιμ.), *Ψηφίδες. Μελέτες Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Τέχνης στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 323-334.
- Χρήστος Λούκος (2014), «Από την ταξινόμηση του αρχείου της Δημογεροντίας και του Δήμου Σύμης σε κάποιες υποθέσεις για μια νέα ιστορία του νησιού», *Μνήμη Εύης Ολυμπίτου. Τοπικές κοινωνίες στον θαλάσσιο και ορεινό χώρο στα νότια Βαλκάνια, 18ος-19ος αιώνας. Πρακτικά Συμποσίου (Κέρκυρα, 24-26 Μαΐου 2012)*, Κέρκυρα, Ιόνιο Πανεπιστήμιο – Τμήμα Ιστορίας, 147-170.
- Χρήστος Λούκος (2022), *Η Ερμούπολη της Σύρου (1821-1950). Από το Λίβερπουλ της Ανατολικής Μεσογείου στη βαμβακούπολη των Κυκλάδων*, Ηράκλειο, ΠΕΚ.
- Χρήστος Λούκος (2022α), «Αμπέλι, κρασί και κοινωνία. Μερικές σκέψεις για την οινοπαραγωγή και τους οινοπαραγωγούς στη Σαντορίνη (περίπου 1830-1940)», Βάιος Βαϊόπουλος – Στάθης Μπίρταχας – Γεράσιμος Γ. Παγκράτης (επιμ.), *Τόμος αφιερωμένος στον ακαδημαϊκό δάσκαλο Κωνσταντίνο Ντόκο*, Αθήνα, Ηρόδοτος, 361-388.

- Χρήστος Λούκος (2023), «"Εισαγωγικό σημείωμα που συνοδεύει τον ηλεκτρονικό κατάλογο του Δημοτικού/Κοινοτικού Αρχείου Σερίφου". Ομιλία στην εκδήλωση για την ολοκλήρωση της ταξινόμησης του Δημοτικού Αρχείου Σερίφου», εφ. *Σέριφος*, 568 (Ιούλιος-Αύγουστος 2023), 5-7.
- Αγγελική Φενερλή (1999), «Ερμούπολη. Η προσφυγούπολη του 1822», *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα, Επιστημονικό Συμπόσιο (11 και 12 Απριλίου 1997)*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 189-201.
- Αγγελική Φενερλή (2006), «Τα πρώτα βήματα οικοδόμησης της Ερμούπολης», αδημοσίευτη ανακοίνωση στα Σεμινάρια της Ερμούπολης του 2006.
- Αγγελική Φενερλή (2008), «Νέα στοιχεία για την πρώτη εγκατάσταση των προσφύγων στην Ερμούπολη», Χριστίνα Αγριαντώνη – Δημήτρης Δημητρόπουλος (επιμ.), *Σύρος και Ερμούπολη. Συμβολές στην ιστορία του νησιού, 15ος-20ός αι.*, Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/ΕΙΕ, 77-85.
- Ελένη Φουρναράκη (2014), «Δημόσια κοινωνικότητα και νεότητα στην Ερμούπολη, 1915-1940: το παράδειγμα των επίσημων "εθνικών – θρησκευτικών" εορτών», ανέκδοτο, αλλά αναρτημένο στα Κείμενα Εργασίας του Προγράμματος «Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα», *passim*.
- Ελένη Φουρναράκη (2015), «"Νεανικές οργανώσεις με πανελλήνια εμβέλεια στην Ερμούπολη του Μεσοπολέμου: πλαίσιο συζήτησης και πρώτες υποθέσεις εργασίας". Μελέτη περίπτωσης στην ενότητα "Εθελοντικές συσσωματώσεις νέων ή που απευθύνονται σε νέους και παιδιά, στην Ερμούπολη/Σύρο 1890-1974"». Ανακοινώθηκε, αλλά δεν δημοσιεύτηκε, στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα». Για αυτό το πρόγραμμα βλ. Έφη Αβδελά – Χάρης Εξερτζόγλου – Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης.